

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра Психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

 Красканова С. В.

«_10_» __06__ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття рівня вищої освіти «бакалавр»

зі спеціальності 053 «Психологія»

**на тему «Соціально-психологічні чинники дружби в молодшому
шкільному та підлітковому віці. »**

Виконала: студентка групи 4551 з.

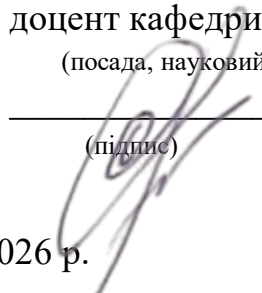
— — Подопригора К. С.

Керівник роботи:

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

(посада, науковий ступень вчене звання)

 Литвененко І. С.

(підпис)

Миколаїв 2026 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Литвененко І.С.

(підпис)

« 25 » 02 2026 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Студента/ки **Подопрігори Катерини Сергіївни**

1.Тема роботи: **«Соціально-психологічні чинники дружби в молодшому та підлітковому віці.»**

Керівник роботи кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, доцент кафедри загальної та вікової психології Литвененко Ірина Сергіївна
Затверджені наказом ректора №198-уч від «25» лютого 2026 року

2.Термін подання роботи: 5.06.2026.

3.Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.

4.Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):
Теоритичні основи дослідження дружби як соціально-психологічного феномену в молодшому шкільному та підлітковому віці. Організація та методика емпіричного дослідження. Аналіз, інтерпретація та порівняльна характеристика результатів дослідження чинників дружби у двох вікових групах.

5.Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 15 слайдів, з висвітленням таких питань як назва, об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (2 слайди), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (6 слайдів), висновки (1 слайд).

6.Дата видачі завдання 25 лютого 2026 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	10.02.2026	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	15.02.2026	Список використаної літератури має включати не менше 30 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	25.02.2026	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	01.03.2026	Розділ 1. (15-20 сторінок)
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження.	15.03.2026 - 31.03.2026	
6.	Статистична обробка отриманих результатів	01.04.2025-07.04.2025	
7.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.04.2026 – 10.05.2026	Розділ 2 (15-20 сторінок)
8.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку.	10.05.2026 – 15.05.2026	Загальний обсяг основного тексту роботи 40 – 50 сторінок (без списку літератури і додатків).
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	01.06.2026 – 05.06.2026	
10.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	08.06.2026 – 12.06.2026	
11.	Подання роботи для перевірки на академічну доброчесність	10.06.2026 – 12.06.2026	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	12.06.2026 – 14.06.2026	
13.	Захист роботи	15.06.2026-20.06.2026	

Студент _____

_____ Подопригора К. С.
(підпис)

Керівник роботи _____

Литвененко І. С.

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичні основи та емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників дружби молодшому шкільному та підлітковому віці. Проведено аналіз сучасних підходів до вивчення даної проблематики з використанням надійних психодіагностичних методик та методів математичної статистики для підтвердження достовірності отриманих результатів.

Ключові слова: молодший шкільний вік, підлітковий вік, сімейне виховання, дружба, міжособистісні конфлікти, емоційний інтелект, соціальні мережі.

Подопригора К. С. Соціально-психологічні чинники дружби в молодшому та підлітковому віці: кваліфікаційна робота бакалавра зі спеціальності 053 «Психологія». Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2026. 47 сторінок.

ANNOTATION

The qualification work presents theoretical foundations and empirical research on the socio-psychological factors of friendship in primary school and adolescent children. An analysis of modern approaches to the study of this issue is carried out using reliable psychodiagnostic methods and methods of mathematical statistics to confirm the reliability of the results obtained.

Keywords: primary school age, adolescence, family upbringing, friendship, interpersonal conflicts, emotional intelligence, social networks.

Podopryhora K. Socio-psychological factors of friendship in primary school and adolescent children: bachelor's qualification work in specialty 053 "Psychology". Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding. 2026. 47 pages.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРИТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДРУЖНІХ	
СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ.	
1.1 Поняття дружби та роль сім'ї.....	8
1.2 Особливості розвитку дружніх взаємин у молодшому шкільному віці.....	10
1.3 Особливості прояву дружби в підлітковому віці.....	14
1.4 Вплив соціальних мереж на дружбу підлітків.....	16
1.5 Конфлікти у дружбі та способи їх вирішення.....	19
Висновок до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-	
ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИНІКІВ ДРУЖБИ (У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ).	
2.1 Методологія та методи дослідження.....	23
2.2 Опис вибірки та етапи проведення дослідження. Методи діагностики.....	24
2.3 Статистична обробка даних. Результати та їх обговорення.....	26
Висновок до розділу 2.....	41
Висновки	44
Список використаних джерел.....	46

ВСТУП

Актуальність. Проблема формування дружніх стосунків у дитячому та підлітковому віці сьогодні набуває нового значення. У сучасному психологічному дискурсі межу підліткового віку розширюються (від 10 до 19 року), охоплюючи періоди від початку статевого дозрівання до етапу ранньої дорослості та професійного становлення. У світі де значна частина соціалізації перейшла у цифровий простір, традиційні механізми побудови довіри та емоційної близькості зазнають трансформації. Дружба для дитини молодшого шкільного віку є шкалою первинної взаємодії, а для підлітків центральним інструментом формування ідентичності та «Я – концепції».

Саме в умовах сучасних викликів в Україні (дистанційне навчання, міграційні процеси, соціальний стрес) дружба стає не лише формою дозвілля, а й критично важливим ресурсом психологічної стійкості. Недостатність яскравих дружніх зв'язків або їх токсичний характер можуть призвести до соціальної ізоляції, булінгу та депресивних станів. Тому дослідження соціально-психологічних чинників, що впливають на становлення дружби, у діапазоні від молодшого школяра до підлітків, є необхідним для розробки стратегій психологічної підтримки здобувачів освіти на різних етапах їхнього розвитку.

Об'єкт дослідження – це формування та функціонування дружніх взаємин особистості на різних етапах молодшого шкільного та підліткового віку.

Предмет дослідження – вплив соціально-психологічних чинників (сімейне виховання, емпатія, тип міжособистісної взаємодії , соціальне середовище), що впливає на розвиток дружби на різних вікових етапах.

Гіпотеза - формування та розвиток дружби залежить від соціально-психологічних чинників:

1. У молодшому шкільному віці на розвиток дружби відіграє сімейне виховання та соціалізація в освітньому середовищі.

2. У підлітковий вік саме в цей період на дружбу впливає емпатія та міжособистісні взаємодії та вплив неформального середовища.

Мета – виявити та проаналізувати вплив соціально-психологічних чинників які впливають на формування дружніх відносин у дітей молодшого шкільного та підліткового вік для глибшого розуміння їхнього соціального розвитку.

У відповідності до мети дослідження було поставлені такі **завдання**:

1. На основі аналізу методологічної основи та теоретичного підходу дружби в психологічній науці та визначити роль сімейного середовища як первинного чинника розвитку особистості.
2. Виявити психологічні особливості та динаміку розвитку дружніх взаємин в молодшому шкільному віці.
3. Охарактеризувати специфіку феномену дружби в підлітковому віці з урахуванням трансформації стосунків в період становлення цифрового середовища.
4. Визначити типологію конфліктів у дружніх стосунках та теоретично обґрунтувати стратегії їх конструктивного подолання.
5. Проведення емпіричного дослідження соціально-психологічного клімату в групах, використовуючи методи на визначення рівня емпатії за допомогою опитувальника В. Бойка та проективної малюнкової методики Г. Абрамової , встановлення міжособистісних відносин та емпіричних здібностей.
6. Дослідити індивідуально-психологічні чинники дружби.
7. Здійснення статистичної обробки та інтерпретацію отриманих даних.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДРУЖНІХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ.

1.1 Поняття дружби та роль сім'ї.

В психологічній науці дружба відображає міжособистісні стосунки яка формується на взаємній прихильності, довірі та спільних інтересах. Саме в молодшому шкільному віці дружба проявляється в спільній діяльності(ігри, навчання) тоді як в підлітковому віці вона трансформує інтимно-особистісне спілкування, саме в цьому віці головною метою стає взаємне розуміння внутрішнього світу інших. Науковці в своїй літературі дають різні тлумачення слову «дружба», тому варто враховувати різноманітність та значення цього слова для кожної особистості.

Під дружною варто розуміти багатогранне етико-психологічне явище, що проявляється як стабільна та вибіркова прихильність до іншої особи. Основою таких взаємин лежить глибока міжособистісна довіра, згуртованість ціннісних орієнтирів та безумовна готовність надати дієву підтримку партнеру в будь-яких обставинах[16,13].

Також варто зазначити що в своїй праці Ф. Ервін розглядає « дружбу» як стійкі взаємні міжособистісні стосунки між однолітками, що формуються на засадах рівності, емоційної близькості та взаємної підтримки[29 переклад наш]. Якщо симпатія й любов можуть бути однобічними, то дружба такою бути не може. Вона допускає міжособистісну атракцію, тобто вияв дружніх почуттів з обох сторін. Лише в цьому разі дружба може виконувати функції задоволення емоційних потреб, взаємного пізнання, соціальної взаємодії й діалогу особистостей, що набуває характеру особистих (інтимно-довірливих) взаємин[4,10]. Також дружба вирізняється своїм довірливим характером адже, на відміну від родинних або професійних стосунків, вона є свідомим вибором кожної зі сторін. Крім того, важливо розуміти, що дружба не є чимось незмінним, а постійно розвивається, проходячи через різні етапи, що можуть вплинути на її інтенсивність та зовнішні прояви протягом життя.

Первинним осередком соціалізації виступає родинне коло яке є фундаментальним фактором у формуванні особистості, оскільки саме тут дитина взаємодіє з найближчими людьми, які її розуміють і сприймають. Соціальний досвід здобутий у родині, дозволяє дитині поступово виробляти індивідуальні цінності та ціннісні орієнтації. Цей процес безпосередньо впливає на становлення характеру та внутрішнього світу підростаючого покоління[9,22]. З родиною дитина отримує перші уроки спілкування та взаємодію спостерігаючи за моделями поведінки рідних. Батьки безпосередньо впливають на формування навичок дитини, навчаючи її ділитися, співпереживати та розуміти емоції інших. Теплі, підтримуючі та безпечні стосунки в сім'ї сприяють розвитку базової довіри, яка є необхідною умовою для встановлення дружби.

Крім того родинна підтримка та емоційна прийнятність є критичними детермінантами формування адекватної самооцінки, що сприяє соціальній сміливості дитини та її готовності до встановлення контактів з ровесниками. Важливим аспектом соціалізації є спостереження за батьківськими стратегіями розв'язання суперечок засвоєні в сім'ї конструктивні моделі поведінки стають фундаментом для майбутньої комунікативної компетентності у дружбі. Згідно з концепцією Е. Еріксона ключовим вектором виховання виступає емоційна чуйність та рівень батьківського контролю. Поєднання факторів дозволили Д. Баумрінд класифікувати чотири базові стилі сімейного виховання, кожен з яких по-різному впливає на розвиток особистості[22].

Слід наголосити, що емоційний розвиток, який починається в сім'ї, є критично важливим для формування здорових міжособистісних стосунків які варто розуміти, розпізнавати та керувати своїми емоціями, а також розуміти емоції інших, що є основою емоційного інтелекту. Також навчає дитину адекватно виражати свої емоції та справлятися з негативними переживаннями, що запобігає конфліктам та сприяє стабільності дружніх

відносин. Відчуття приналежності та безпеки в сім'ї створює внутрішній ресурс для встановлення довірливих стосунків поза її межами.

Тому здатність до побудови глибоких дружніх взаємин є динамічний процесом, що бере початок первинного соціального досвіду дитини в родині. Родина є не лише джерелом емоційної безпеки, а й простором де виникають когнітивні та емоційні структури майбутньої взаємодії. Стійке співвідношення між батьківським прийняттям та вимогливістю, про яке писали Е. Еріксон та Д. Баумрін, формує в особистості внутрішню готовність до партнерства на засадах рівності та взаємоповаги.

Отже, дружні стосунки у своєму розвитку проходять шлях від ситуативної гри до складного інтимно-довірчого діалогу, проте успішність цієї трансформації значною мірою обумовлена рівнем сформованості емоційного інтелекту на базовій довірі до світу отриманих у дитинстві. Саме це постає підґрунтям на якому в подальшому буде вибудовуватися специфіка міжособистісних стосунків у молодшому шкільному віці, де на першу ланку входять нові соціальні чинники. Також у період до ранньої дорослості саме якість дитячо-батьківських стосунків сприяє здатності підлітка до встановлення глибоких, стабільних та вільних від маніпуляцій дружніх зв'язків.

1.1 Особливості розвитку дружніх взаємин у молодшому шкільному віці.

Молодший шкільний вік є визначальним етапом у соціалізації особистості, оскільки в цей період відбувається перехід від ігрових форм до навчальної діяльності що змінює фундаментально структуру міжособистісних відносин. Як було обґрунтовано попередньо, підґрунтям цих стосунків виступає моральне виховання.

Спираючись на класичну педагогічну спадщину, варто звернути увагу на концепцію К. Ушинського щодо цілісного становлення індивіда. Згідно з його поглядами, ідеал виховання полягає у цілісній інтеграції інтелектуальних досягнен, етичної зрілості та фізичного та естетичного

вдосконалення. Саме моральне підґрунтя учений вважав пріоритетним у розвитку особистості. Етичні орієнтири у цьому контексті виконують роль внутрішніх регуляторів соціальної поведінки, що дають змогу дитині формувати перші стабільні міжособистісні взаємини з однолітками [26].

На етапі молодшого шкільного віку комунікативна потреба особистості стає надзвичайно вираженою. Незважаючи на неоднозначність теоретичних поглядів на природу комунікації в цей період, спостерігається очевидне й масштабне зростання потреби у спілкуванні, відразу після початку навчання в школі. Процес був розглянутий В. Сухомлинський який наголосив на домінантній ролі морального становлення учнів у межах комплексної роботи школи. Він обґрунтовував позицію, згідно з якою інтелектуальний, фізичний та трудовий аспект розвитку мають бути інтегровані в єдиний процес формування гуманістичних рис. Підґрунтя того виховання виступає людяність усвідомлене гуманне ставлення до навколишнього середовища, соціуму, оточуючих та власного «Я»[23].

У початковій школі феномен дружба зазнає суттєвої трансформації. На початку навчання (1-2 класи) процес обирання товаришів має переважно ситуативний характер. Молодші школярі зазвичай ідентифікують « друзів» тих осіб, що перебувають у безпосередній просторовій близькості партнер по парті, сусідів по будинку або дітей які володіють привабливими іграшками чи сучасними девайсами. На цій стадії взаємини не мають ще глибокого психологічного підґрунтя та базуються здебільшого на спільній активності.

В сучасному світі вагомим складником такої взаємодії є експлуатація мобільних пристроїв. У цей період гаджети виконують функцію не лише розважального інструменту, а й виступають як особливий соціальний медіатор. Цифрова техніка стає точкою дотику, приклад того є захоплення популярним за стосунком чи мережевим контентом нерідко слугує поштовхом до первинного контакту та формування дитячих мікроколективів.

З іншого боку групові онлайн-ігри прищеплюють навички солідарності та етики у кіберпросторі, що здатне зміцнити реальні міжособистісну комунікацію. А з іншого боку технології не мають витіснити безпосереднє спілкування та здатність до емпатії. Дефіцит живої взаємодії може розвинути розвиток егоцентричних рис, коли особистість сприймаються виключно через ігровий інтерес, без урахування її індивідуальності. Водночас діти які володіють технологічними новинками часто набувають статус лідера, тоді як відсутність девайсів може призвести до відсторонення дитини від неформальних групи класу. Тому використання гаджетів в такому віці є допоміжним фактором, що суттєво корегує динаміку становлення дитячого колективу.

Слід підкреслити що на межі завершення початкової школи (3-4 класи) природа дружніх взаємин зазнає суттєвої внутрішньої перебудови. На перший план під час вибору дружніх взаємин виходять не зовнішні обставини а ціннісні орієнтири та індивідуальні якості: щирість, емпатія, відданість та інтелектуальна сумісність. У цей час відбувається становлення феномену близького друга, який стає для дитини не просто часником ігрової діяльності, а емоційно значущою фігурою наділеною правом на володіння особистими секретами.

Паралельно з цим у класному середовищі починає функціонувати механізм колективної оцінки що формує спільний погляд на події та вчинки. Діти вчаться критично аналізувати поведінку оточуючих через призму загальноприйнятих норм, що сприяє зміцненню їхнього внутрішньої етичності та самостійності мислення. Колективне обговорення та винесення моральних суджень стають ефективними чинниками соціального дозрівання, створюючи базу для складнішої комунікації у майбутньому.

Згідно з концепцією Н. Юдіної, провідним мотивом комунікації у даному віковому періоді виступає емоційна замученість до колективної активності. Переживання спільної радості від результатів праці чи творчого процесу з товаришем закладає основу для становлення емоційного інтелекту

індивіда. Оскільки сфера міжособистісних взаємин безпосередньо корелює з процесами само ідентифікації та суспільного визначення, вона є найбільш емоційно зумовлена для особистості[17,29].

Для учнів початкових класів характерною є здатність до рефлексії та трансляції тих моделей поведінки, які вони спостерігають у власному сімейному середовищі. Водночас із початком шкільного життя вагомим чинником стає авторитет педагога. Неформальна структура комунікації між однолітками часто вибудовується під впливом суб'єктивного ставлення вчителя до окремих вихованців. Зокрема, учні, яких викладач презентує як еталон у навчальній діяльності чи дисципліні, зазвичай стають центрами тяжіння у класному колективі, що безпосередньо корегує систему міжособистісного сприйняття в групі[20,25].

Дружні взаємини передбачають не лише позитивні емоції, а й готовність особистості брати на себе відповідальність за благополуччя іншого. Побудова безпечного простіру для обміну внутрішніми переживаннями стає запорукою становлення гармонійних соціальних зв'язків у дорослому житті. Важливо усвідомити, що кожна стадія еволюції дружби є цінним досвідом який стимулює самопізнання та поглиблює розуміння психології оточуючих.

Отже, дружба в молодшому шкільному віці це не просто гра чи розвага а й важливий етап формування особистості як підтримки так і взаєморозуміння. Звертаючи увагу на те що створення довірливого простору та навчання соціальними навичками - це є інвестицією в щасливе та гармонійне майбутнє дітей. Адже в дружбі народжується вміння любити, співпереживати та будувати міцні людські зв'язки, які супроводжуватимуть їх протягом усього життя.

1.2 Особливості прояву дружби в підлітковому віці.

Розвиток базових характеристик дружніх взаємин у дитячому та підлітковому віці визначається прямою залежністю між суб'єктивним, емоційним досвідом індивіда та специфікою його соціальних контактів.

Відповідно до результатів наших попередніх напрацювань, ключовим фактором побудови змістових міжособистісних зв'язків виступає стимулювання рефлексного обговорення власних станів та переживань. Така стратегія забезпечує не лише глибшу усвідомленість особистісних емоційних запитів а й слугує базисом для формування взаємної довіри невід'ємного елемента дружби в період підліткової та юнацької зрілості[1,19].

Варто акцентувати, що підлітковий період супроводжується масштабними трансформаціями в емоційних та соціальних сферах. У цей час коли дитина активно шукає власну ідентичність і своє призначення, дружба перестає бути простою формою дозвілля, перетворюючись на життєво необхідний ресурс підтримки та безумовного прийняття. Характерною рисою цього етапу є розбудова автономного «Я» та поступовий відхід від батьківського захисту. Тому друзі перетворюються на найближчих та відіграють вирішальну роль у соціальному становленні та психологічному дозріванні підлітка.

Взаємодія з однолітками в цей період вибудовується на принципах відповідальності, світоглядної спорідненості та солідарності ключових ціннісних орієнтирів. Проте підліткове середовище має власну внутрішню ієрархію респонденти виявляють прагнення до взаємодії саме з тими однолітками, які мають авторитет у групі та наділені яскравими індивідуальними характеристиками. Спільне спілкування відкриває підліткам можливість артикулювати власні переконання та сподівання, порівнюючи їх із позиціями товаришів що стає потужним стимулом для розвитку рефлексії та емпатії. Тому взаємодія з однолітками виходить далеко за рамки простої розваги, стаючи ключовим чинником гармонійного розвитку особистості та фундаментом для її успішності адаптації в соціумі в майбутньому[1,7].

На думку Ігора Семеновича Кона, індивід набуває стійкого морального «Я» тільки після того, як він утверджується в своїй позиції, яка не лише змінюється від думки оточуючих, але навіть не залежить від власної волі(Кон, 2002, с. 215; переклад автора)[11].

Критично значущим є стимулювання щирої вербалізації емоційних станів та внутрішнього світу, що допомагають особистості глибше досягнути власні особистісні запити й прагнення. Досить часто товариші ідентифікуються як « брат або сестра », адже в такій взаємодії вони знаходять емоційну взаємопідтримку та повне прийняття. Особливої уваги ці зв'язки набувають у моменти життєвих трансформацій, зокрема під час адаптації до нових освітніх умов або в період входження у пубертатну фазу розвитку.

Базовою ознакою подібної прихильності виступає висока емоційна зажуреність та інтенсивне прагнення до самопред'явлення. Підлітки активно прагнуть довірливої комунікації, яка б дозволила відкрито демонструвати свої тривоги, вагання та життєві пріоритети не побоюючись критики чи відторгнення. У таких стосунках друзі перебирають на себе ідентифікацію з групою. Наявність такої взаємодії суттєво зменшує імовірність виникнення соціального відчуження та почуття самотності, що є типовими для підлітків.

Окрему увагу слід приділити еволюції міжгендерної взаємодії. У період навчання у 5-6 класах спостерігається певна асинхронність фізіологічного розвитку хлопців та дівчат. Зростає увага до власної зовнішності паралельно із підвищеним інтересом до протилежної статі. У підлітків чоловічої статі цей інтерес часто маскується провокативною поведінкою. У 6-7 класах центральна увага зміщується на обговорення взаємних симпатій, інформаційний обмін та інтимні бесіди в межах найближчого соціального оточення. До 7-8 класів починають формуватися змішані за статтю мікрогрупи, що зумовлює виникнення безпосередніх дружніх стосунків між хлопцями та дівчатами. Цей період характеризується переживаннями через відсутність взаємності з боку значущого однолітка та страхом бути знехтуваним [3,15]. Підлітки починають організовувати спільні зустрічі та разом проводити вільний час. У таких межах гетерогенних соціальних контактів формується інтенсивна спрямованість до самовдосконалення та корекції особистісних якостей. Отже у підлітковому періоді взаємодія з

однолітками виступає визначальним чинником у становленні індивідуальності[5,6,27].

1.3 Вплив соціальних мереж на дружбу підлітків.

На сьогоднішній день соціальні мережі є невід'ємною частиною життя людей та особливо молоді. Соціальні мережі використовуються як для знайомства так і для підтримки стосунків, обміном думок, ідей, демонстрацію своїх талантів, також для пошуку нової інформації. За допомогою соціальних мереж підлітки можуть самовиражатися, знаходити спільну мову з однолітками. Тому для сучасної молоді вона стала головним інструментом «вторинної соціалізації», часто відсуваючи на другий план класичні інструменти такі як школу, родину.

Водночас особливості розвитку мозку підлітків зумовлюють підвищену емоційну чутливість до соціальної оцінки та схвалення з боку інших, що робить онлайн-взаємодію особливо значущою у формуванні дружніх стосунків. Як зазначають F. Jensen та A. Nutt, у підлітковому віці емоційні центри мозку розвиваються швидше, ніж зони, відповідальності за самоконтроль і критичне мислення, що впливає на сприйняття соціальної інформації [31 переклад наш].

Це підтверджує, що серед сучасних підлітків (зокрема представники покоління «альфа») віртуальна репрезентація власної особистості нерідко домінує над реальними проявами «Я». Це пояснюється тим, що мережева взаємодія дозволяє миттєво накопичувати «лайки» специфічні цифрові індикатори соціального схвалення, які активують систему винагороди та стимулюють центр задоволення в головному мозку індивіда[9,21].

Але постійне зловживання може призвести для психологічного зниження самопочуття та самооцінки, саме за постійне порівняння себе з іншими, залежність від схвалення та реакції однолітків а також надмірну концентрацію на зовнішній оцінці власної особистості.

Проблема ранньої та інтенсивної цифровізації особистості, яка фактично розпочинається ще в дитячому віці, заслуговує на окрему увагу.

Тривалий інтернет-досвід (перебування у віртуальному середовищі) викликає специфічну трансформацію потреб підлітка, що призводить до прогресуючого зниження мотивації до міжособистісної взаємодії в реальному житті. Як наслідок, віртуальне середовище забезпечує суттєво вищий рівень суб'єктивного задоволення від стосунків з однолітками, що зумовлено дією швидкого механізму дофамінової винагороди. Оскільки онлайн-спілкування вимагає менших когнітивних зусиль і забезпечує миттєве емоційне підкріплення через соціальний зворотний зв'язок, офлайн-дружба дедалі частіше сприймається як надто складна та виснажлива.

Живе спілкування яке неминуче супроводжується конфліктами, непорозуміннями та необхідністю постійно контролювати невербальну поведінку на фоні контрольованого віртуального світу може викликати стрес та роздратування. Наслідком цього особистість звикає до цифрового комфорту, де в будь який момент неприємний діалог можна миттєво припинити. Що буде формувати ілюзію повного контролю над стосунками та водночас позбавляє досвіду подолання реальних соціальних перешкод.

Постійна заміна живого контакту поступово призведе до руйнування навичок емоційного інтелекту та виникнення комунікативної тривожності. Підліток який з дитинства орієнтований на текстову або візуальну комунікацію, втрачає здатність адекватно розпізнавати мікроміміку та інтонації співрозмовників. Таким чином віртуальний світ стає для підлітка основним місцем емоційного перебування, формуючи ілюзорну соціальну компетентність, яка не підтверджується здатністю до побудови глибоких, інтимно-довірливих стосунків у реальному світі.

Спираючись на дослідження В. О. Ольховської, слід акцентувати увагу на тому, що порушення у комунікативному розвитку підлітка нерідко корелюють із посилення загроз мережевого цькування та падінням здатності до співпереживання. Дослідниця доводить, що віртуальне середовище розмиває моральні межі, внаслідок чого виникають токсичні моделі поведінки навіть у межах товариських відносин. Крім того, невідповідність

мід реальним життям та «ідеальним» цифровим образом провокує розвиток депресивних станів, що стає додатковим чинником соціальної ізоляції та остаточної втрати мотивації до встановлення глибоких інтер-персональних зв'язків у реальному світі [8,14,32].

Водночас не можна врахувати й конструктивні аспекти даного явища приблизно 70% представників молоді, що цифрові платформи сприяють подоланню почуття соціальної відчуженості. Крім того, 64% респондентів використовують мережеві ресурси як джерело отримання відомостей щодо методів підтримання ментального благополуччя [21].

Отже, можемо сказати що вплив соціальних мереж на дружні стосунки підлітка мають суперечливий характер дозволяючи особистості долати бар'єри ізоляції, знаходити емоційну підтримку. З іншого боку, надмірна залежність несе в собі загрозу деформації емоційної сфери особистості. Що може призвести до поступової втрати навичок емпатії та здатності до глибокого та інтимно-довірливого спілкування, що є критично важливим для гармонійного розвитку у підлітковому віці. Головним завданням сучасної психологічної підтримки підлітка є не забороняти віртуальну комунікацію, а формування культури цифрової гігієни та розвитку емоційного інтелекту. Це дозволить підлітку використовувати соціальні мережі як допоміжний інструмент для розширення соціальних зв'язків, зберігаючись при цьому пріоритетність живого спілкування який є фундаментом для побудови справжньої дружби.

1.4 Конфлікти у дружбі та способі їх вирішення.

Сучасна українська психологічна думка що до конфліктності акцентує увагу на гендерні диференціації причин та наслідків перебігу конфліктності. Конструктивне подолання конфліктів є прямолінійною кореляцією з рівним розвитком емоційного інтелекту.

У наукових працях І. Д. Бех [2] підкреслюється, що підґрунтям психологічної культури примирення є здатність людини до рефлексії власних внутрішніх станів та осмислення природи комунікативних перешкод. Цей

процес реалізується через трансформацію егоцентричної установи в емпатичне прийняття іншої особистості. Впровадження методів ненасильницької взаємодії (зокрема, застосування техніки «Я-повідомлення») дає змогу переспрямувати внутрішні ресурси на зміцнення емоційної близькості та довірливих контактів. Саме в контексті дружба навичка конструктивного подолання розбіжностей стає суттєвим фактором, що гарантує впорядкованість та стабільність міжособистісних стосунків.

Водночас внутрішньогрупова динаміка відзначається високою чутливістю до дефіциту довіри, ревностей та будь-яких варіацій у структурі близьких дружніх зв'язків. Нерідко конфлікти мають саме прихований характер що супроводжується емоційними переживаннями та осмисленням ситуації. У той же час суперечки можуть бути пов'язані з боротьбою за статус в групі чи розбіжностями в уявленнях щодо спільної діяльності [19,24]. Підлітковому середовищі притаманна відносна динамічність конфліктів і можливість їх вирішення через спільну активність.

Завдяки дослідженням Н. О. Чайкіна[28] вона обґрунтовує що конфліктна взаємодія в підлітковому середовищі виконує важливу онтогенетичну функцію яка слугує простором для апробацій соціальних кордонів та власної автономності. В контексті дружніх стосунків, суперечка стає механізмом координації індивідуальних потреб із груповими очікуваннями. Завдяки поступовому формуванню процес подолання міжособистісних зіткнень, будуть формуватися навички саморегуляції та інтегрувати власні структури ідентичності.

Отже, конфліктність має конструктивне розв'язання суперечок що виступають не лише засобом збереження дружби а й механізмом переходу від дитячої егоцентричної моделі до дорослості. Саме здатність підлітка трансформувати конфліктну енергію в ресурс для поглиблення довіри безпосередньо залежить від балансу між потребою в автономії та потребою приналежності до групи. Особливе значення в цьому процесі набуває здатність особистості до рефлексії власних емоційних станів що дозволяють

уникати напруги. Стратегія компромісу та співпраці у колі друзів формує баланс соціальної компетентності, який у майбутньому забезпечить успішну адаптацію особистості у складних соціальних взаємодіях. Тому конфлікт у дружбі розглядається як явище за допомогою яких умови низького рівня саморегуляції призведе до розриву значущих зв'язків але при цьому наявність психологічної культури постає фундаментом для побудови довірливих відносин.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Підсумовуючи теоретичну частину основ формування дружніх взаємин у дитячому та підлітковому віці, ми можемо сказати що зародження дружби є складним етико-психологічним процесом, який еволюціонує від ситуативної ігрової взаємодії до глибокого інтимно-довірчого діалогу. Фундаментом цього процесу постає сімейне середовище як первинний осередок соціалізації. Саме через призму дитячо-батьківських стосунків, що базуються на стилях виховання за Д. Баумрінд та концепції базової довіри Е. Еріксонв, дитина засвоює первинні моделі емоційного відгуку, саморегуляції та комунікативної компетентності. Родинна підтримка виступає критичним детермінантом формування адекватної самооцінки, що в подальшому визначає соціальну сміливість особистості у встановленні контактів поза межі сім'ї.

Дослідження вказують на те, що в період молодшого шкільного віку дружні стосунки з однолітками зазнають якісної трансформації під впливом формального шкільного навчання. Якщо на початкових етапах 1–2 класи вибір однолітків є переважно поверхневим і ґрунтується на територіальній близькості, то до завершення початкової освіти 3–4 класи фокус зміщується на внутрішні риси особистості. Критично важливим сучасним вектором на цьому етапі стає цифрова медіація, де електронні пристрої функціонують як інструменти здобуття неформального статусу та локації соціального перетину, тим самим суттєво змінюючи динаміку групи однолітків та механізми взаємного оцінювання.

Розвитковий перехід підліткового віку знаменує собою радикальну перебудову системи міжособистісних зв'язків. Дружба еволюціонує в первинний ресурс підтримки та стає горнилом для дослідження власної ідентичності в межах "Я-концепції". Ця фаза визначається переходом від батьківської залежності до автономії, що позиціонує однолітків як головних агентів соціалізації. У підлітковому віці психологічна інтимність характеризується глибокими емоційними інвестиціями та підвищеним прагненням до самопрезентації. Еволюція взаємин між однолітками у 5–8 класах заслуговує на особливу увагу, оскільки вона стимулює прагнення до самовдосконалення та трансформації особистісних якостей у межах гендерно-рольової самоідентифікації.

Також важливо відмітити, що вплив соціальних мереж на структуру дружніх стосунків. З одного боку онлайн-платформи є інструментом вторинної соціалізації, що допомагає долати бар'єри ізоляції та знаходити емоційне підкріплення. А з іншого боку нейрофізіологічні особливості мозку підлітка (дисбаланс між емоційними центрами та префронтальною корою) створюють ризики деформації емоційної сфери. Домінування віртуального «Я» над реальним та залежність від цифрових маркерів схвалення можуть спричинити комунікативну тривожність, зниження рівня емпатії та усинення етичних бар'єрів, що призводять до кібербулінгу.

Важливо звернути увагу, що конфліктність у межах дружби виконує важливу індивідуальну роль. Саме конструктивне розв'язання суперечок засноване на культурі примирення І. Д. Бех та навички ненасильницької комунікації є механізмом координації індивідуальних потреб із груповими очікуваннями. Здатність трансформувати конфліктну енергію в ресурс для поглиблення довіри свідчить про високий рівень емоційного інтелекту та психологічної культури особистості, що є запорукою успішної адаптації в дорослому житті.

Отже, цілісна система дружніх взаємин у період від дитинства до юності постає як динамічне утворення, успішність функціонування якого

залежить від гармонійного поєднання базової довіри, емоційного інтелекту та сформованих навичок конструктивної соціальної взаємодії.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДРУЖБИ.

1.2 Методи та організація дослідження.

Основа емпіричного етапу роботи становить системний підхід до вивчення особистості, що дозволяє індивідуально-психологічних властивостей дитини та її соціального середовища. Основним завданням даного етапу є добір та обґрунтування психодіагностичного інструментарію, здатного суттєво відобразити когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти міжособистісної комунікації у двох вікових групах. З огляду на специфіку об'єкта дослідження, перевага була надана поєднанню стандартизованого опитувальника та проективної малюнкової техніки, що забезпечує верифікацію отриманих даних та дозволяє мінімізувати вплив чинника соціальної бажаності відповідей.

Першим складником діагностичного комплексу було обрано методику діагностики рівня емпатійних здібностей, розломлену В. Бойком[12]. Теоретичний конструкт даного інструментарію базується на розумінні емпатії як багатовимірного феномену, що виходить далеко за межі традиційних уявлень про доброзичливість чи альтруїзм. Автор розглядає емпатію як комплексна характеристика особистості, яка включає раціональний, емоційний та інтуїтивний канал та установки, що сприяють чи перешкоджають встановленню глибокого контакту з іншою людиною.

Структура опитувальника, що складається з тридцяти шести тверджень, вимагають від респондентів чіткої диференціації власних реакцій через висловлювання згоди чи незгоди з кожним пунктом. Такий формат дозволяє кількісно виміряти здатність школяра до ідентифікації з партнером по спілкуванню та оцінити його готовність до емоційного відгуку. Важливою перевагою методики є можливість аналізу емпатійних проявів у розрізі значущих соціальних категорій, що дозволяє досліднику диференціювати ставлення дитини до педагогів, батьків та ровесників, ідентифікуючи зони емоційного комфорту або навпаки сфери формування захисних бар'єрів.

Другим значущим етапом дослідження виступає проєктивна методика малюнквого типу «Я і мій клас», автором якої є Г. С. Абрамова. Вибір даного інструменту обумовлений його високою прогностичною цінністю у вивченні латентних аспектів шкільної адаптації та само сприйняття дитини в колективі. Суть методики полягає у вільному графічному відтворенні учнем свого соціального простору, де ключовим предметом аналізу постає не художня довершеність зображення, а суб'єктивна значущість постатей однокласників та вчителя. Використання кольорових олівців та альбомного формату аркуш створює умови для проєкції внутрішнього світу дитини її ставлення до групової ієрархії та наявності або відсутності психологічного дискомфорту. Інтерпретація результатів базується на аналізі композиційних особливостей малюнка, взаємного розташування персонажів та ступеня деталізації власного образу. Це дозволяє досліднику виявити ознаки соціальної дезадаптації на ранніх етапах, коли вони ще не знаходять свого вираження у вербальній формі або відкритій поведінці та глибше усвідомити характер емоційних зв'язків, що вибудовує дитина всередині свого класу.

2.2 Опис вибірки та етапи проведення дослідження. Методи діагностики.

Організація практичного етапу дослідження передбачала стійке структурування процедури збору даних та формування репрезентативної вибірки, що дозволило б об'єктивно проаналізувати вікову динаміку формування дружніх взаємин. Базою для проведення емпіричного дослідження було обрано Вознесенську гімназію №6, де в межах навчального процесу було організовано взаємодію з учнями різних вікових категорій. Загальна кількість респондентів залучених до діагностичного зрізу склала двадцять три особи. З метою реалізації порівняльного підходу вибірка була розділена на дві групи. До першої групи увійшли тринадцять учнів третього класу, що представляють період пізнього дитинства коли соціальні контакти починають виходити за межі суто ігрової діяльності. Другу групу склали десять учнів сьомого класу, чий вік відповідає активній фазі підліткового

становлення та характеризується інтенсивним пошуком ідентичності та підвищеною значущістю міжособистісного визначення.

Процес проведення дослідження було реалізовано через декілька послідовних етапів кожен з яких мав своє функціональне призначення. На початковому організаційно-підготовчому етапі здійснювалося узгодження процедури з адміністрацією закладу освіти та підготовка необхідного стимульного матеріалу, що враховував вікові особливості обох груп. Безпосередньо діагностичний етап полягав у проведенні тестування в умовах групового збору, де особлива увага приділялася створенню атмосфери психологічної безпеки та довіри. Для учнів молодшого шкільного віку інструкції подавалися в адаптованій, спрощеній формі, тоді як взаємодія з підлітками базувалася на принципах партнерства та гарантії анонімності, що є критично важливим для отримання щирих відповідей у даному віковому періоді. Завершальний етап включав кількісну обробку отриманих бланків та якісну інтерпретацію результатів проектування.

Процедура реалізації методів діагностики мала свої специфічні особливості для кожної з використаних методик. Під час роботи з опитувальником В. Бойка кожен респондент отримав персональний бланк із переліком тридцяти шести тверджень, щодо яких необхідно було висловити однозначну згоду та незгоду. Ця процедура вимагала від школярів зосередженості на внутрішніх відчуттях та рефлексії власного досвіду спілкування з оточуючими. У той час застосування проєктивної методики Г. С. Абрамової передбачало творчу активність учнів, які на аркушах формату А4 створили графічні образи свого шкільного життя. Процес малювання не обмежувався в часі, що дозволяло дітям максимально повно відобразити своє суб'єктивне бачення структури класу та власного місця в ній. Отриманні дані було систематизовано для подальшого порівняльного аналізу, що створило підґрунтям для виявлення закономірностей трансформації дружніх стосунків від молодшого шкільного до підліткового віку.

2.3 Результати дослідження та їх обговорення.

Першим етапом аналізу емпіричних даних стало вивчення рівня емпатійних здібностей учнів 3-го класу за методикою В. Бойка. Отримані результати дозволяють оцінити здатність молодших школярів до співпереживання, розуміння емоційного стану іншої людини та готовність до емоційного відгуку, що є фундаментом для побудови дружніх стосунків у цьому віці. Загальні показники рівнів емпатії серед учнів 3-го класу (n=13) представлено у таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Розподіл рівня емпатії учнів 3-го класу за методикою В. Бойко

	Кількість учнів	Відсоткова частина(%)
Дуже високий	0	0%
Середній	4	31%
Знижений	6	46%
Дуже низький	3	23%
Усього	13	100%

Рис.2.1 Розподіл рівня емпатії учнів 3-го класу за методикою В. Бойко (n=13)

За даними аналізу таблиці 2.1 та рис. 2.1, результати дослідження свідчать про те, що у досліджуваній групі домінує знижений рівень емпатії, який зафіксований у 46% респондентів. Дуже низький рівень виявлено у 23% школярів. Таким чином, переважна більшість учнів 3-го класу (сумарно 69%) мають певні труднощі з ідентифікацією емоційних станів інших людей та виявляють слабку схильність до емпатійного реагування.

Відсутність показників дуже високого рівня 0% та помірна питома вага середнього рівня 31% вказують на те, що емпатія як стійка властивість особистості у третьокласників перебуває на стадії активного формування. У молодшому шкільному віці процеси емоційної децентрації (здатності приймати точку зору іншого ще не є стабільними). Діти часто зосереджені на зовнішній стороні взаємодії та спільній діяльності, тоді як глибинне розуміння внутрішнього світу партнера по спілкуванню ще не стало пріоритетним мотивом комунікації. Тому такі результати підкреслюють важливість цілеспрямованої роботи практичного психолога. Оскільки емпатія виступає фундаментом для побудови гармонійних дружніх стосунків, розвитком навичок розпізнавання емоцій та емоційної чуйності у цей період стане запорукою успішної соціалізації учнів у майбутньому.

Наступним етапом дослідження став аналіз рівня емпатійних здібностей в учнів 7-го класу. Підлітковий вік характеризується зміною пріоритетів у спілкуванні, де провідною діяльністю стає інтимо-особистісна взаємодія з однолітками, що безпосередньо впливає на розвиток емоційної чутливості. Кількісні показники розподілу рівня емпатії у представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл рівня емпатії учнів 7-го класу за методикою В. Бойко (n=10)

	Кількість учнів	Відсоткова частина(%)
Дуже високий	0	0%
Середній	3	30%
Знижений	5	50%

Дуже низький	2	20%
Усього	10	100%

Розподіл рівня емпатії учнів 7-го класу за методикою В. Бойко (n=10)

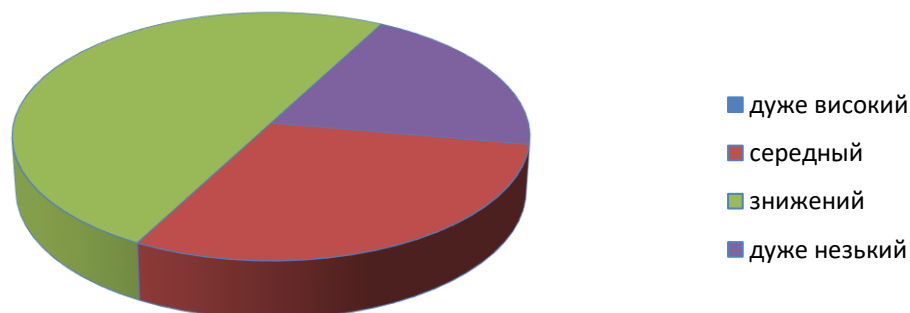

Рис.2.2. Розподіл рівня емпатії учнів 7-го класу за методикою В. Бойко (n=10)

За даними таблиці 2.2 та рис.2.2, результати свідчать про те, що в підлітковому віці домінує знижений рівень емпатії, який зафіксований у 50% респондентів. Дуже низький рівень виявлено у 20% учнів. Таким чином, переважна більшість семикласників (70%) демонструють недостатньо розвинену здатність до емпатійного сприйняття.

Такі результати в підлітковому віці часто пов'язані з особливостями пубертатного періоду, зокрема з феноменом «підліткового егоцентризму». На цьому етапі розвитку увага школярів максимально фокусується на власних внутрішніх трансформаціях, що може призводити до тимчасового зниження чутливості до емоційного стану оточуючих. Відсутність показників дуже високого рівня)% вказує на загальну тенденцію групи до емоційного дистанціювання, що може виступати захисним механізмом психіки в умовах інтенсивного соціального оцінювання з боку однолітків.

Середній рівень емпатії зафіксовано у 30 % опитаних. Ці підлітки виявляють здатність до розуміння емоцій іншого, проте їхній емоційний

відгук є селективним і залежить від ступеня близькості з партнером по спілкуванню.

Для глибшого розуміння отриманих результатів та виявлення прихованих аспектів міжособистісної взаємодії було використано проєктивну методику «Я і мій клас» за Г. Абрамовою. Якщо методика В. Бойко дозволила встановити рівень сформованості емпатійних здібностей, то аналіз малюнків надав можливість побачити емоційне ставлення школярів до свого колективу та їхнє суб'єктивне сприйняття дружніх зв'язків.

За загальними даними малюнкової методики у молодшому шкільному віці спостерігаємо що в межах школи присутні правила, слухняність та авторитет зі сторони вчителя. Тож спостерігаємо потребу у спілкуванні. Наявність емоційної підтримки, ознаки невпевненості в собі, прагнення привернути увагу до себе також присутня низька самооцінка, тривожність або депресивний стан. Крім того є труднощі в спілкуванні та відторгнення від колективу, що відображає почуття ізоляції серед колективу. Тому за опитувальником В. Бойко було визначено великий відсоток зниженого рівня емпатії, що підтверджується несформованою емоційністю незрілістю індивіда.

Якісний аналіз робіт учнів 3-го класу дозволив виокремити кілька типових тенденцій. Для більшості респондентів характерним є позитивне сприйняття класу, що на папері проявляється через використання яскравих кольорів, наявність усмішок у персонажів та зображення всіх однокласників як єдиної групи. Найбільш репрезентативним для молодшої вікової групи є малюнок учениці А(3-й клас, рис 2.3).

Рис.2.3

На малюнку ми спостерігаємо глибоко структурований соціальний простір, де панує порядок та чітка ієрархія. Композиційно аркуш розділено на два горизонтальні рівні, що свідчить про сформоване розуміння соціальних ролей. У верхньому ярусі розташовані постаті вчителя та представників психологічної служби, які зображенні значно більшими за розміром, що, підкреслює їхню роль як головних. Особливу увагу заслуговує той факт, що поруч із фігурою вчителя дитина детально зобразила шкільного психолога та студента-спсихолога (саме автора наукової роботи). Включення цих персонажів у світ дорослих свідчить про високу значущість психологічної підтримки для учнів та сприйняття психолога як невід'ємної, безпечної та авторитетної частини шкільного середовища. Це вказує на відкритість дитини до психологічної взаємодії та наявність позитивного досвіду спілкування з фахівцями, що є сприятливою основою для подальшого розвитку емпатійних навичок.

У нижньому ярусі малюнку чотирнадцять фігур учнів розташовані в один щільний ряд, що відображає високий ступінь групової згуртованості. Персонажі мають виразні посмішки й використання яскравих кольорів свідчить про позитивне емоційне тло. Інтегровані в малюнок математичні схеми та написи, такі як « $100:100=1$ » та авторський підпис вказують на

розвиненість дитини сприймати. Для дитини дружба - це логічний та структурований на діяльність. Загальний характер роботи підтверджує, що в 3-му класі дружба сприймається як формальна єдність навколо значущих дорослих(вчителя та психолога), де емпатія базується на зовнішній формі згуртованості та позитивному мікрокліматі, створеному за участь психологічної служби.

Детально в контексті було проаналізовано малюнок учня В(рис. 2.4), який представляє особливий інтерес для дослідження через вибір сюжету спільної діяльності поза межами навчального кабінету.

Рис.2.4

На відміну від статичних зображень у класі, учень переніс дію на вулицю, що дозволяє оцінити емоційний стан дитини в неформальній ситуації взаємодії. Наявність чіткої горизонтальної лінії землі зображеної насиченою смугою, свідчить про сформоване почуття реальності та наявність психологічної опори в житті дитини. Усі п'ять персонажів розташовані у верхньому лівому куті аркуша вони стоять і детально промальовані, що вказує на прийняття соціальних норм та позитивне сприйняття емоційного

благополуччя та підсвідомої потреби дитини у визнанні та підтримці з боку дорослого.

Сам респондент ідифікує себе з фігурою у червоному одязі, що у психологічній інтерпретації символізує активність, енергійність та прагнення до лідерства. Посмішка на обличчі та вибір яскравого кольору підтверджують високу самооцінку дитини та задоволеність своєю соціальною роллю. На відміну від формальної навчальної позиції тут домінує ігрова позиція, де дружба сприймається через просторову близькість та спільний рух. Учні зображенні щільним монолітом, однаковими за розміром, що ілюструє ідею рівності та високу емпатійну згуртованість групи на даному віковому етапі.

Вибір сюжету гри на природі свідчить про благополучну соціально-психологічну позицію дитини, яка ототожнює себе з групою однолітків. Позитивний емоційний фон, виражених через відсутність темних відтінків та використання контрастних кольорів для одягу кожного персонажа, вказує на визнання індивідуальності кожного за умови збереження цілісності колективу. Таким чином малюнок підтверджує, що для автора молодшого школяра дружні взаємини є джерелом комфорту та реалізуються через емоційну відкритість і безпосередню спільну діяльність що гармонійно доповнює результати кількісного аналізу рівня емпатії.

Для повного дослідження учнів 3-го класу було проведено детальний якісний аналіз малюнка учня С (рис. 2.5), результати якого за методикою В. Бойка відповідають дуже низькому рівню емпатії. Ця робота суттєво відрізняється від попередніх робіт за стилістикою та емоційним наповненням, демонструючи ознаки вираженого емоційного дискомфорту дитини в колективі.

Рис. 2.5

На малюнку спостерігається порушення пропорцій та схематичність зображення, а використання інтенсивного штрихування у верхній частині аркуша разом із сильним натиском на олівець свідчить про високий рівень внутрішньої напруги, прихованої тривогою або агресією. На відміну від робіт із благополучною соціальною позицією, тут фігури позбавлені чітких рис обличчя, що вказує на значні труднощі в емоційному контакті та ідентифікації станів оточуючих.

Центральне місце в композиції займає фігура вчителя, яка зображена найбільшим за розміром, що вказує на надмірну, обтяжливу значущість дорослого, яка може сприйматися дитиною як тиск або джерело контролю. Наявність у руках вчителя предмета, схожого на вказівку додатково підкреслює регламентованість середовища. Власну позицію учень позначив червоним кольором ліворуч, проте його фігура значно менша за розміром і відокремлена від загальної групи значним вільним простором. Така соціальна дистанція та схематичність власного зображення свідчить про почуття безпорадності та труднощі в реалізації комунікативних намірів.

Емоційна дефіцитарність малюнка що виражається у відсутності посмішок та хаотичному заштриховуванні фону, прямо корелює з низьким показниками емпатії за кількісними даними. Дитина не зчитує емоції інших і не прагне транслювати власні, сприймаючи класний колектив не як простір для дружби та підтримки. Використання червоного кольору для власної фігури у поєднанні з чорними елементами та грубим стилем малювання може вказувати на нас емоційного збудження, який не знаходить конструктивного виходу у спілкуванні з однолітками що підтверджує стан соціально-психологічного неблагополуччя респондента.

Підсумовуючи результати за методикою «Я і мій клас», можна зробити висновок про успішність соціалізації більшості третьокласників. Високий рівень адаптації підтверджується прагненням дітей до колективної єдності та визнанням значущості вчителів і психологічного супроводу.

На цьому віковому етапі взаємини мають переважно зовнішній характер згуртованість ґрунтується на спільному просторі чи іграх. Проте діагностовано випадки відчуженості та тривоги чітко корелюють із низькими показниками емпатії за В. Бойком. Це доводить що дефіцит емоційної чутливості стає прямою перешкодою для глибинної інтеграції дитини в групу.

Отже, проективний аналіз підтвердив результати кількісного етапу. Незважаючи на загальну доброзичливість, молодші школярі потребують розвитку емоційного інтелекту. Формування навичок розуміння чужих почуттів дозволить замінити формальну єдність класу справжньою емпатійною підтримкою що є базою для стабільної дружньої взаємодії.

За інтерпретацією загальних малюнків більшість учнів 7-го класу мають ознаки низької самооцінки, невпевненості в собі але при цьому учні відчують себе повноцінною частиною колективу. приймають правила класу має високу самооцінку що підтверджується егоцентризмом серед однолітків чи приверненням уваги до себе але при цьому має довірливі стосунки у класі. Також невід'ємною частиною в класі в присутній

авторитет з боку педагога. Учні що привертають увагу окремою діяльністю чи предметністю вони демонструють внутрішню незалежність. Отже, результати малюнкової техніки повністю підтверджують результати опитувальника В. Бойко, оскільки підлітки свідомо обирають стратегію захисного знеособлення та ігнорування більшості колективу за для збереження емоційної безпеки.

Розгорнута якісна інтерпретація результатів за методикою «Я і мій клас» у групі підлітків дозволяє виявити специфічні трансформації у сприйнятті соціального мікросередовища. Основний зовнішній образ у роботі учениці Д. (7-й клас) виступає узагальнений образ шкільної будівлі, що займає 75% площини аркуша рис. 2.6.

Рис 2.6

Відсутність людей на зображенні підкреслює монументальність, перетворюючи навчальний заклад на сувору, регламентовану структуру. Це свідчить про те що формальна система тут важливіша за особистісні взаємини. Картинка підкреслює, що школа «ковтає» особистість підлітка. Через цей надмірний тиск учень відчувається розгубленим і знеособленим.

Важливим діагностичним показником є кольорова палітра малюнка. Використання помаранчевого кольору для даху, дверей та стільця є ознакою високого рівня прихованої емоційної напруги та потреби в активності, яка не

знаходить виходу в реальному спілкуванні. Помаранчевий дах символізує намагання підлітка захистити свою емоційну сферу через гіперзбудливість, тоді як сірий колір шкільної дошки вказує на нудьгу, апатію та сприйняття самого процесу навчання як чогось безбарвного та відчуженого. Контраст між яскравим помаранчевим та нейтральним сірим підсилює відчуття внутрішнього конфлікту між внутрішньою енергією підлітка та «сірою» реальністю шкільних буднів.

Тотальне виключення образів однолітків та вчителів на тлі детальної промальовки архітектурних елементів (вікон, дверей, даху) є об'єктивним індикатором глибокої емоційної відчуженості та соціальної дезадаптованості. У контексті підліткового віку цей феномен розглядається як прояв захисної інтроверсії індивід ідентифікує себе не з живим колективом, а з безособовим механізмом, де емпатійний відгук заміщується функціональною роллю. Герметичність зображених вікон та дверей маркує потенційну заблокованість каналів комунікації, незважаючи на їх наявність як символів зв'язку із зовнішнім світом, вони не використовуються респонденткою для реалізації потреби у дружній взаємодії.

Статичність та суворі симетрія ландшафтних елементів (дерев) підсилюють гіпотезу про надмірну внутрішню регламентацію та прагнення до безпеки через формалізацію середовища. Жива енергія соціального розвитку заміщується тут штучним порядком, що мінімізує ризик емоційної вразливості. Наявність у верхній частині аркуша символів «відстороненості» (хмари, птахи) вказує на бажання втекти від реальності підсвідомого бажання дистанціюватися від напруженої реальності шкільних обов'язків у простір фантазій, що є типовим для підліткової кризи самоідентифікації.

Кількісні дані (методика В. Бойка) підтверджують: сприйняття класу як «безлюдної структури» свідчить про глибокий дефіцит емпатії та перевагу формального аналізу над емоційним контактом. Щоб відновити дружні зв'язки, необхідно провести психокорекцію подолати комунікативні бар'єри

та трансформувати об'єктне сприйняття однокласників у суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Детальний додатковий вектор для розуміння специфіки міжособистісної взаємодії підлітків надає аналіз малюнка учня Г (7 клас, рис. 2.7), на якому респондент обрав для візуалізації неформальну ситуацію шкільну перерву.

Рис. 2.7

Центральне місце в композиції займає сіре футбольне поле, де розгортається спільна діяльність однолітків. Застосування інтенсивного, різноспрямованого штрихування під час розфарбовування поля та навколишнього простору служить прямим показником високого рівня внутрішньої тривожності, амбівалентності почуттів та емоційної нестабільності, характерних для кризового періоду підліткового віку. Переважання густого коричневого кольору навколо ігрового майданчика відображає підсвідому потребу підлітка в психологічному заземленні, стабільності та захисті від тиску зовнішнього середовища. Помаранчеве забарвлення шкільної будівлі на задньому плані, як і в попередніх випадках, символізує сприйняття

навчального закладу як джерела постійної психоемоційної напруги та регламентованих вимог.

Диференціація простору на малюнку слугує показником специфіки соціальних зв'язків респондента. Учень чітко виділив та деталізував мікрогрупу тісного коло спілкування, з яким безпосередньо взаємодіє на полі. Це підтверджує теоретичне положення про те, що у 7 класі загальна класова емпатія стає вибірковою: підліток дистанціюється від колективу як цілого, але гостро потребує глибокої прив'язаності в межах референтної мікрогрупи. Автор визначає власну позицію ліворуч, ближче до краю аркуша по центру, зображуючи себе як маленьку фігуру без чіткого обличчя. Таке просторове зміщення до периферії свідчить про низьку самооцінку або відчуття певної відстороненості від основного масиву соціальних контактів. Водночас вибір світло-зеленого кольору для одягу та темно-зеленого для шапильюшка вказує на приховане прагнення до самовираження та індивідуалізації, а також на наявність значного адаптивного ресурсу та потребу в особистісному зростанні.

Наявність чітко намальованого прапора України на зображенні виступає важливим стабілізуючим та ціннісним маркером. У структурі сприйняття підлітка цей символ слугує візуальною опорою для формування групової та громадянської ідентичності, що сприяє зниженню загального рівня соціальної тривожності. Незважаючи на загальний хаотичний стиль відтінків та похмурість коричневих і сірих тонів, наявність яскравих світло-зелених та помаранчевих акцентів свідчить про те, що емпатичний потенціал підлітка не є деструктивно низьким. Він має вибірковий, прихований характер, де потреба в емоційній реакції реалізується виключно через спільну діяльність (гру) у вузькому, безпечному колі довірених осіб. Це підтверджує необхідність зміщення фокусу психологічної підтримки із загальнокласових інтервенцій на роботу в малих групах, спрямовану на зміцнення емоційної відкритості підлітків.

Глибокий аналіз соціально-психологічного клімату та структури міжособистісних відносин у підлітковому середовищі дає якісна інтерпретація малюнка учня Е. 7 клас, рис. 2.8.

Рис. 2.8

Композиційна структура зображення фіксує виражену мікрогрупову диференціацію та чіткий поділ колективу на «своїх» (референтне коло) та «чужих» (дистанційована більшість). Повна відсутність візуалізованого простору чи інтер'єру кімнати свідчить про те, що фокус уваги респондента повністю зосереджений на соціальній матриці класу та особистісній значущості окремих суб'єктів взаємодії. Центральне місце на аркуші займає автопортрет учня, виконаний у вигляді великої, дуже деталізованої фігури з ретельно промальованими контурами обличчя, волосся, елементів одягу та взуття. Демонстративна поза «руки вбоки» у поєднанні з масштабністю зображення свідчить про високий рівень самопрезентації, егоцентризм, лідерські амбіції, а також бажання зайняти домінуюче становище в структурі класного колективу.

Емоційне ядро та емпатичний потенціал учениці розкриваються через зображення її найближчих подруг, розташованих поруч з нею в центрі та ближче до правого нижнього кута. Чітка передача їхніх облич, насиченість кольорів їхнього одягу та взуття, а також візуальний сюжет обіймів фіксують високий рівень емоційної близькості, взаємної довіри та вибіркової емпатії. Підліток чітко розмежовує міжособистісні контакти: її здатність до емпатії та відкритості реалізується виключно в межах цієї референтної мікрогрупи. Повна опозиція спостерігається щодо решти класу. Так, у крайньому нижньому лівому куті схематично, без облич та у зменшеному розмірі зображена група з восьми однокласників, що служить класичним маркером емоційної дистанції, деперсоналізації та сприйняття більшості колективу як однорідного, малозначущого фону. Аналогічно, дві маленькі, схематичні учня ізольовані в правому нижньому куті, що підтверджує тенденцію витіснення підлітків, які не включені до мікрогрупи, на периферію соціального простору індивіда.

Проміжні фігури на малюнку мають особливий діагностичний інтерес, оскільки вони позначають специфічні комунікативні позиції певних членів класу. Примітно, що в лівому нижньому кутку, між схематичними силуетами, зображена середнього зросту учениця з детально промальованим обличчям, волоссям та телефоном у руці. Присутність гаджета є важливим символом підліткової субкультури, що в цьому контексті можна інтерпретувати як маркер віртуалізованої або опосередкованої комунікації дитина фізично присутня поруч із групою, але емоційно занурена у власний інформаційний простір. Інша специфічна фігура розташована ближче до лівого верхнього кутка учениця зображена з чітким обличчям і тулубом, але без рук і ніг. У психологічній діагностиці проєктивне значення відсутності кінцівок традиційно асоціюється з почуттям безпорадності, обмеженням активності та неможливістю встановлення прямих соціальних контактів. Це ілюструє амбівалентне сприйняття автором цієї особистості її індивідуальність визнається що позначається намальованим обличчям, проте

її комунікативний та емпатичний потенціал у структурі класу оцінюється як заблокований.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Отже, за допомогою комплексного емпіричного дослідження створеного за допомогою системних підходів із застосуванням стандартизованого опитувальника В. Бойко та проективної методики Г. С. Абрамової « Я і мій клас», допомогло розкрити суттєві соціально-психологічні чинники формування дружніх стосунків та поспостерігати за їхньою віковою динамікою від молодшого шкільного до підліткового віку. Поєднання якісних та кількісних методів оцінювання за допомогою діагностичних інструментів як забезпечення об'єктивності даних через перехресну перевірку результатів та зменшення впливу об'єктивності відповідей. Підсумок отриманих емпіричних показників дозволило проаналізувати як змінюється здатність людини до співпереживання під впливом віку та навчання в освітньому середовищі.

Кількісний аналіз за рівнем емпатії в обох вікових категоріях виявив схожі статистичні показники. Учні 3-х та 7-х класів переважно демонструють знижений (46 % та 50%) та дуже низький (23% та 20%) рівень. Сумарно становить близько 70% опитуваних у кожній групі. Проте якісна інтерпретація проективного матеріалу довела, що за цими однаковими цифровими даними ховаються різні вікові особливості та психологічні причини. Проблема з емпатією у дітей молодшого шкільного віку зумовлені не сформованістю емоційної децентрацією та процесом становлення чуйності. Тоді як у підлітків дефіцит емпатії провокується пубертатним егоцентризмом і формування багаторівневих психологічних захистів. Це своєрідний емоційний панцер, який оберігає внутрішній світ від тиску та постійного соціального оцінювання.

Проектна діагностика за допомогою малюнкової методики дослідження див.(Рис. 2.6, 2.7, 2.8) фіксує кардинальні зміни у сприйнятті класу та

дружби під час переходу до середньої школи. Якщо для третьокласників характерна згуртованість навколо вчителя, що слугує головною гарантією безпеки тим часом дружба формується на спільних іграх та відчутті монолітності, тоді як в 7-му класі ця модель руйнується. Підлітки прагнуть незалежність та діляться на закриті мікрогрупи. В цьому періоді починається сприйняття школи лише як регламентований обов'язок, фокусуючись виключно на спілкуванні з обраними друзями, тоді як решту однокласників ігнорують. За результатами проєктивних робіт підлітків можемо сказати що наявність глибоких специфічних трансформацій у сприйнятті підлітками свого соціального мікросередовища. Основним фактором виступає радикальна реконструкція моделі класу та руйнування уявлень про колектив як про монолітну єдність. Тому у роботах учнів чітко прослідковуються процеси емоційного дистанціювання де спостерігається відчуження в колективі, поділ на закриті підгрупи та втрата людяності в освітньому середовищі. Це проявляється через повну відсутність людей, фокусування виключно на будівлі без людей див.(Рис. 2.6). або через витіснення не включених у коло спілкування однокласників на глибокому комунікативному процесі див.(Рис. 2.7, 2.8).

Саме за допомогою аналізу дитячих малюнків вказують на те, що семикласники часто відчують приховану напругу. Учні демонструють суперечливі емоції та внутрішній конфлікт, між особистими можливостями та суворими правилами, які створює навчальне середовище. Переважання помаранчевого кольору в малюнках шкільних об'єктів вказує на сприйняття навчального закладу як стресового фактора. Натомість щільна коричнева та сіра гама, разом із різноспрямованим штрихуванням, відбивають емоційну байдужість, втому та потребу в безпеці. Крім того, наявність елементів ескапізму (зображення птахів, хмар, занурення в гаджети) та замкнених просторів (закриті вікна/двері) свідчить про захисну реакцію відстороненості та небажання контактувати із соціумом, що є типовим для підліткової кризи. Дослідження показало, що емпатія в 7-му класі не зникає повністю, але стає

вибірковою. Підлітки здатні до емоційної відкритості й дружби лише у своїх закритих мікрогрупах (це підтверджують спільні ігри та обійми, див.(Рис. 2.7, 2.8). Решту ж класу вони сприймають формально, деперсоналізуючи однокласників зображуючи їх безликими або схематичними фігурками. Так підлітки захищають свою психіку від тривоги, оцінювання та вразливості. Отже, малюнки повністю підтверджують результати тесту В. Бойка, вказуючи на брак загальної емпатії на фоні сильної згуртованості у вузьких компаніях.

ВИСНОВКИ

У межах проведеної теоретично-емпіричної кваліфікованої роботи було комплексно проаналізовано соціально-психологічні чинники дружби в молодшому шкільному та підлітковому віці, а також досліджено їхню специфічну трансформацію та вікову динаміку. В першу чергу велику роль відіграє навика які формується з раннього дитинства у вихованні дітей, що в подальшому буде слугувати як саме дитина буде сприймати суспільство як зв'язок до комунікації та затвердження себе в суспільстві. За допомогою теоретичного аналізу наукової літератури що дозволяє вивчити міжособистісну комунікацію та емпатійний потенціал як ключові чинники в соціалізації індивіда. Обґрунтовано, що характер дружніх стосунків залежить від рівня емоційної чуйності та здатності до суб'єктивного сприйняття класового колективу школярем. Невичерпаним ресурсом поглиблення навичок для підлітка також будуть слугувати і соціальні мережі саме в пубертантному періоді де кардинально змінюються критерії для комунікації з іншими та формування власних кордонів в міжособистісній взаємодії.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Вознесенської гімназії №6 із залученням 23 учнів (3-х та 7-х класів). Було застосовано методику діагностики рівня емпатичних здібностей за В. Бойко результати статистичних даних дослідження виявило в обох вікових категоріях подібну картину близько у 70% учнів спостерігається низький або дуже низький рівень загальної емпатії. Проте якісний аналіз пояснює, що саме викликало такий стан, і в чому полягає різниця між ними. Для терьокласників такий дефіцит є допустимим етапом незрілості емоційної сфери, то у семикласників це більш пов'язано з підлітковим егоцентризмом та виступає як бар'єрним психологічним захистом від оцінки та тиску від суспільство.

За результатами техніки проективної малюнкової методики « Я і мій клас» Г. С. Абрамової суттєву трансформацію дружніх взаємин у період переходу дітей до середньої школи. Якщо в третьому класі малюнки

демонструють гармонійну соціоцентричну модель діти гуртуються навколо вчителів, використовують яскраві кольори та сприймають дружбу як спільну гру й територіальну близькість, то в цьому класі ситуація кардинально змінюється. Через прагнення до незалежності стала модель руйнується. Підлітки починають сприймати школу як суворо регламентований простір обов'язків, що виражається на їхніх малюнках через зображення похмурих безлюдних будівель, тривожні лінії та хаотичні сіро-коричневі відтінки.

Аналіз показав, що емпатія у підлітків є вибірковою. Семикласники не втрачають здатності до щирих почуттів, але замикають їх у своїх тісних компаніях. До решти класу вони ставляться як до фону: можуть ігнорувати, сприймати механічно або просто ховатися у телефонах, захищаючи свій внутрішній світ. Це означає, що дружба з віком змінюється. Якщо в початковій школі діти спілкуються з усіма підряд за правилами, то в підлітковому віці стають дуже вибілковими. Тому й психологічна підтримка має бути різною для кожної вікової категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (Миколаїв, 4 квітня 2025 р.). Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. 721 с
2. Бех І. Д. Психологія особистості : підручник / за ред. О. Б. Столяренко. Київ : Центр учбової літератури, 2020.
3. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
4. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник 3-тє вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
5. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
6. Засєкіна Л. В., Пастрик Т. В. Основи психології та міжособове спілкування : навч. посіб.. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 184 с.
7. Кайдалова Л.Г. Пляка Л.В. Психологія спілкування: навчальний посібник. – Х.: НФаУ, 2011. – 132 с
8. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. Дрогобич: Посвіт, 2014. 152 с.
9. Курова А.В. Психологія спілкування: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА») Одеса: Фенікс, 2020. 79 с.
10. Кучманич І.М. Психологія сім'ї : навчально-методичний посібник. Миколаїв, 2018. 174 с
11. Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойка: сайт психологічних тестів. https://www.eztests.xyz/tests/personality_empat_abilities/
13. Одарчук С. І. Англійська мова для психологів English for psychologists: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за спец. Психологія К.: МАУП, 2006. 200 с.

14. Ольховська В. О. Психологічні аспекти впливу соціальних мереж на підлітків. Харків: ХНУРЕ, 2024. С.112-114
15. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. І: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь, 2004. - 576 с.
16. Партико Т. Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. - 416 с
17. Психологічний словник / авт.-уклад.: В. В. Синявський, О. П. Сергеєнкова ; за ред. Н. А. Побірченко. Київ : КНЕУ, 2007. 314 с.
18. Психологічні студії. Науковий пошук і практичний досвід : матеріали І Всеукраїнської наук.-практ. конф. (23 квіт. 2026 р.). Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2026. 601 с
19. Сердюк Н. І. Критерії прояву феномена дружби в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2010. Вип. 9. С. 586–595. <https://dspace.bdu.org.ua/server/api/core/bitstreams/91cb55dd-ccd1-4fbb-ab94-5189595e894b/content>
20. Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія. навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
21. Співак Л. В., Багрій Н. І. Вплив соціальних мереж та інтернету на психічне здоров'я підлітків: профілактика кризових станів і формування стійкості. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2025. №1. С.60-67
22. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.
23. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні: у 5-ти т. Вибрані твори. Т5.. 2007
24. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і розвиток особистості : навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2016. 432 с.
25. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне Кривий Ріг, 2013 283 с.

26. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т.ї/ редкол.: В. М. Столетов (голова) та ін. Київ: Рад. Школа, 1983. Т.І. 256.
27. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
28. Чайкіна Н. О. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці : навч. посіб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. 174 с
29. Юдіна Н.О. Порівняльний аналіз мотивів спілкування дошкільників з різним ступенем емоційного захоплення спільною діяльністю. Психологія і особистість. 2021. Вип. 2 (20). С. 159–169.
30. Erwin P. Friendship in childhood and adolescence. London, New York: Routledge, 1998. (Psychology Focus) 161p
31. Jensen F., Nutt A. E. The teenage brain: A neuroscientist's survival guide to raising adolescents and young adults. New York: Harper Collins, 2015. 384p
32. Psychology dictionary// ITS Education Asia: інтернет-ресурс.
<https://itseducation.asia/psychology/>